

УДК 338.431.4

Л. А. Мельник,

к. е. н., доцент, Дніпропетровський державний аграрний університет

ПРИБУТКОВІСТЬ І РЕНТАБЕЛЬНІСТЬ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

Досліджено сучасний стан прибутковості і рентабельності фермерських господарств України та напрямів їх підвищення.

ВСТУП

Перші фермерські господарства (в подальшому — ФГ) виникли в Україні в 1989 р., тобто ще до прийняття законодавчої бази — Закону України "Про селянське (фермерське) господарство" в грудні 1991 р. Жодна із форм підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки на початку 90-х років ХХ ст. не привертала до себе такої пильної уваги, як фермерство. Зокрема, підкреслювалася та обставина, що ФГ є традиційною і найбільш поширеною організаційно-правовою формою аграрного виробництва в усіх країнах з ринковою економікою. "Фермерське господарство має притаманні лише йому особливості: поєднання в одній особі власника, керівника і працівника, завдяки чому досягаються прямий зв'язок працівника із засобами виробництва та абсолютна самостійність фермера у вирішенні питань виробництва й реалізації продукції; він особисто управляє своїм господарством, здійснюючи інвестування власних і залучених коштів у бізнес; трудова активність фермера ґрунтується на власному інтересі; організаційна структура фермерського господарства найбільш повно використовує специфіку сільського життя (локальність розташування населення, єдність побутової, виробничої та культурної сфер життєдіяльності" [3, с. 67].

Такої ж думки дотримувалася і більшість науковців Росії (залишаємо мову оригіналу): "Жизнеспособность фермерского производства заложена в его природе, оно оказалось способным на протяжении многих десятилетий сохранять устойчивость и эффективность даже в условиях жесткой конкуренции. Концентрация производства привела к увеличению размеров фермерских хозяйств, изменению форм и методов ведения производства, но не ликвидировала фермерства как системы организации производства в сельском хозяйстве" [1, с. 18].

Водночас слід було зважити на існуючі умови, які були притаманні ринково-підприємницькому середовищу в сільському господарстві. Йдеться про те, що фермерство в розвинених країнах формувалось еволюційно, "природним" шляхом, і цей процес був тривалим. У тій чи іншій мірі фермери зуміли використовувати ефект масштабу виробництва за рахунок кооперації, поглибленої спеціалізації, вертикальної і горизонтальної інтеграції, створення різних виробничих об'єднань сімейного і несімейного типу. Вагому допомогу їм надавала держава.

В Україні становлення фермерства почалося, образно кажучи, з "нуля". Першими фермерами стали люди, які не мали ні належної професійної підготовки, ні необхідного стартового капіталу. Ринково-підприємницьке середовище тільки почало формуватися і мало усі негативні ознаки первісного накопичення капіталу. До цього слід додати загальну кризову ситуацію в національній економіці до 2000 р., у тому числі в аграрній сфері, диспаритет цін щодо сільського господарства з боку першої і третьої сфер АПК, обмежені можливості держави у наданні ФГ фінансової підтримки, пільгового кредитування; відсутність розвинутої інфраструктури аграрного ринку; недоброзичливе ставлення й свідоме гальмування розвитку фермерства з боку владних структур, керівників інших агроформувань і навіть багатьох селян; нерозвиненість кооперативних й інтеграційних зв'язків ФГ між собою та іншими підприємствами, особливо третьої сфери АПК.

У цілому для масштабного розвитку фермерства в Україні не були створені необхідні соціально-економічні умови. Цим і пояснюється той очевидний факт, що хоча становлення фермерського сектора відбулося, він функціонує і в певній мірі розвивається, але його част-

ка у виробництві валової продукції сільського господарства у 2007 р. становила лише 3,9% від її загального обсягу і зросла у порівнянні з 2000 р. лише на 2,2 в.п. [9, с. 151].

І сьогодні розвиток фермерства гальмується низкою притаманних йому проблем. Але якщо йдеться про підґрунття їх вирішення, то виходимо на головну — низька дохідність ФГ і недостатній рівень норми прибутку і рентабельності. Принаймні абсолютна більшість ФГ не мають змоги здійснювати розширене відтворення на інтенсивно-інноваційних засадах. А останнє є життєво необхідним за умов вступу України до СОТ, глобалізації аграрних ринків, функціонуванням у економічно високорозвинених країнах постіндустріальної моделі аграрної економіки.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою запропонованої статті є дослідження фермерських господарств в аспекті їх прибутковості і рівня рентабельності, проблем, які їм притаманні, і можливих напрямів їх вирішення.

РЕЗУЛЬТАТИ

Дослідження конкретного питання дохідності, а відповідно і рівня рентабельності ФГ України, почнемо із з'ясування деяких теоретичних положень, що мають до нього пряме відношення. Йдеться про зміст, принципи і закони, які притаманні ринково-підприємницькому середовищу. За умов вільної конкуренції це означає: 1) ринкові ціни формуються на засадах суспільно необхідних (а не індивідуальних) витрат (собівартості) на виробництво товару; 2) якість (в широкому розумінні цього поняття, тобто економічні, естетичні й інші характеристики товару) відповідає тому рівню, який склався на даний товар, в певний час, на тому чи іншому ринку (регіональному або національному); 3) обсяги виробленого товару мають відповідати попиту на нього з боку покупців.

Товаровиробника, зрозуміло, ніхто не примушує виконувати такі вимоги. В цьому демократизм ринкової економіки як об'єктивної реальності. Але в умовах жорсткої конкуренції, під загрозою не реалізувати товар і зазнати економічного банкрутства, товаровиробники не тільки намагаються діяти за ринковими принципами, але й знижувати витрати (за даних ринкових цін це відповідне зростання чистого доходу), під-

вищувати якість, що є головним засобом у конкурентній боротьбі. Зрозуміло, враховується, щоб пропозиція не перевищувала попит. Інакше неминуче зниження ринкових цін. Виконання цих вимог і лежить в основі наукового менеджменту, маркетингу, бізнес-планування.

Зовнішньоекономічне середовище однакове в даній країні, а економічна стійкість і ефективність будь-яких аграрних бізнесових господарств залежать від професіоналізму їх менеджера чи менеджерів.

Досягнення таких завдань, як зниження собівартості продукції, підвищення її якості відповідає інтересам підприємства і суспільства. Але для цього товаровиробнику необхідна певна дохідність, прибутковість, рівень рентабельності господарської діяльності, оскільки вищенаведені напрями пов'язані із її відтворенням на інтенсивно-інноваційних засадах. Звідси витікає висновок про те, що головна мета підприємця — максимізація прибутку — не тільки його суб'єктивне прагнення. Вона має й об'єктивні засади. Хто з них цього не робить, відстане в економічному аспекті і може збанкрутувати.

З викладеним вище, напевне, погодяться усі науковці й практики. Але в Україні представники усіх гілок влади від початку формування ринкових принципів господарювання не звернули увагу на одну важливу обставину: держава мала б сприяти формуванню в сільському господарстві таких ринкових умов, за яких дія би головний закон ринку — закон вартості, тобто обмін має бути еквівалентним між підприємствами першої й третьої сфер АПК і сільським господарством. Зрозуміло, що йдеться про ті підприємства, в яких індивідуальні витрати не вищі суспільних (якщо менші, то підприємство одержує додатковий прибуток). Такі підприєм-

Таблиця 1. Результати сільськогосподарської діяльності фермерських господарств України у 2007 році*

Показники	Всього, Млн грн.	В розрахунку на одне ФГ, тис. грн.
Чистий прибуток, збиток (-) від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг	1065,5	24,5
у т.ч. від сільськогосподарської продукції	1066,6	24,6
з неї		
продукції рослинництва	1086,8	25,0
продукції тваринництва	-20,2	-4,7
Рівень рентабельності сільськогосподарської діяльності, %	28,1	x
у т.ч. виробництва сільськогосподарської продукції	29,4	x
з неї		
продукції рослинництва	34,1	x
продукції тваринництва	-4,6	x

*Розраховано за даними: [9, с. 150; 164].

Таблиця 2. Рівень рентабельності виробництва продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах України за організаційно-правовими формами господарювання в 2007 році, %*

Види продукції рослинництва	Державні	Недержавні	У тому числі			
			господарські товариства	приватні підприємства	виробничі кооперативи	фермерські господарства
Рівень рентабельності усієї продукції рослинництва	15,9	33,1	31,3	39,9	31,2	34,1
у т.ч. зернові та зернобобові культури	22,5	28,8	27,2	31,2	25,9	22,2
насіння соняшнику	42,5	76,4	70,3	95,2	83,3	65,1
цукрові буряки (фабричні)	-38,7	-11,0	-10,4	-10,3	-23,5	1,3
картопля	-19,1	25,4	21,5	35,8	30,4	10,0
овочі відкритого ґрунту	28,6	13,8	14,4	17,6	15,7	39,8

*Розраховано за даними: [9, с. 54; 163—164].

мства із виручки від реалізованої продукції мають покрити собівартість, а частку або весь прибуток використовувати як джерело розширеного відтворення передусім на інтенсивно-інноваційних засадах. Саме це і є визначальною умовою забезпечення високої конкурентоспроможності підприємства.

Розглянемо у цьому контексті ФГ як одну із нових для України 90-х років ХХ ст. агроструктур, що вважалася найбільш ефективною і перспективною.

Дані Держкомстату України за 2007 р. щодо результатів сільськогосподарської діяльності ФГ зазначені в таблиці 1.

Наведені в таблиці 1 дані свідчать про те, що у 2007 р. сектор ФГ України у цілому був прибутковим, рівень рентабельності як сільськогосподарської діяльності, так і виробництва сільськогосподарської продукції становив майже 30%, зокрема продукції рослинництва 34,1%. Продукція тваринництва була збитко-

Таблиця 3. Групування ФГ України за розмірами зібраної площі та урожайністю основних сільськогосподарських культур у 2007 році*

Розміри зібраної площі, га	Урожайність, ц з 1 га			
	зернові та зернобобові культури	кукурудза на зерно	соняшник	цукрові буряки (фабричні)
ФГ – всього з них з площею, га	16,3	28,9	10,7	266,6
до 50,00	11,7	22,0	7,9	247,9
50,01 – 100,0	13,2	26,0	9,7	259,9
100,01 – 250,00	14,3	30,3	10,8	265,9
250,01 – 500,00	16,3	28,6	11,8	288,0
500,01 – 1000,00	18,1	36,9	13,6	309,0**
більше 1000,00	21,7	42,4	13,4	х

*Розраховано за даними: [9, с. 157—158].

** Більше 500,00.

вою.

Важливим аспектом рівня рентабельності ФГ є порівняння цього показника з іншими формами господарювання (табл. 2).

Із даних таблиці 2 витікає висновок про те, що за рівнем рентабельності продукції рослинництва ФГ поступаються лише приватним підприємствам. Перше місце за ФГ щодо цукрових буряків і овочів відкритого ґрунту. Але по зерновим та зернобобовим культурам ФГ займають останнє місце

і передостаннє по насінню соняшника.

Така диференціація рівня рентабельності в сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм зумовлена низкою чинників. Водночас, на наш погляд, одним із головних є розміри площ використання сільськогосподарських угідь, зокрема ріллі. Йдеться про переваги за цим показником великих господарств, зрозуміло, у межах оптимальних. А він неоднаковий для різних видів вирощуваних культур. Так, за даними науковців Національного наукового центру "Інститут аграрної економіки", при спеціалізації на виробництві зернових та соняшнику в зоні Степу для цього потрібно обробляти 300—400 га, овочів, плодово-ягідних — 25—60 га, винограду — 25—50 га [5, с. 234]. У фермерських господарствах збільшення площі ріллі з 50 до 400 і 900 га підвищує комплексний коефіцієнт використання технічних засобів з 0,16 до 0,88 і 0,91, а відповідно, й значно знижується собівартість продукції [4].

Можна, напевне, дискутувати з приводу наведених вище показників. Але офіційні дані Держкомстату України саме щодо ФГ підтверджують прямо пропорційну залежність урожайності основних сільськогосподарських культур від розмірів зібраної площі (таблиця 3).

Дані таблиці 3 не потребують особливих роз'яснень. За виключенням соняшнику, де урожайність більше 1000 га у порівнянні із 500,01 — 1000,00 га дещо

Таблиця 4. Розподіл діючих фермерських господарств України за рівнем доходу від сільськогосподарської продукції*

	У % до загальної кількості	Рівень рентабельності, %
Діючі фермерські господарства – всього	100,0	29,4
У т.ч. з доходом, тис. грн.		
До 50,0	76,2	7,2
50,1 – 100,0	7,8	17,7
100,1 – 200,0	5,6	24,4
200,1 – 300,0	2,5	24,8
300,1 – 500,0	2,5	27,1
500,1 – 1000,0	2,6	29,6
1000,1 – 5000,0	2,4	33,7
5000,1 – 10000,0	0,3	35,3
Більше 10000,0	0,1	36,0

*Джерело: [9, с. 165].

зменшилася, за всіма іншим культурам вона зростала в міру збільшення зібраних площ. Тобто в аспекті продуктивності використання ріллі переваги великих зібраних площ незаперечні. А відповідно, і рівень рентабельності зростає пропорційно розмірам площ землекористування і обсягу отриманого доходу (таблиця 4).

Отже, понад 3/4 ФГ є дрібними з доходом до 50 тис. грн., а рівень їх рентабельності на 22,2 відсоткових пункта менше середнього по сектору ФГ. Частка ФГ, в яких рівень рентабельності вище середнього, становила лише 5,4% до загальної їх кількості. І навіть найбільші з них (0,4%) мали рівень рентабельності дещо вищий — 35%.

Насамкінець розглянемо ще один чи не найважливіший аспект дохідності ФГ. Йдеться про порівняння отриманого чистого прибутку (від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг) з потребами нормально відтворення й розширення виробництва. В розрахунку на одне ФГ у 2007 р. він становив близько 25 тис. грн.

На початку аграрної реформи і нерідко дотепер більшість науковців серед низки внутрішньогосподарських чинників, що позитивно впливають на дохідність і прибутковість агроструктур, називали чинник "трудової" приватної власності. У цьому аспекті сімейні ферми мають незаперечні переваги. З цим можна погодитися. Але в сучасних умовах, на наш погляд, вирішального значення набувають два чинника: 1) техніко-технологічна оснащеність (яка потребує відповідної кваліфікації); 2) розміри площ землекористування. Відносно останнього показника, то в 2007 р. у складі сільськогосподарських підприємств в ФГ він був найменшим — 97 га, сільгоспугідь — інші 1326 га.

Відносно сільськогосподарської техніки, то весь підприємницький аграрний сектор і ФГ зокрема потребують її збільшення і оновлення. Так, на сьогодні машини та обладнаннями аграрні підприємства забезпечені на 45—65% технічної потреби, більшість яких зношені на 80%. Технологічна потреба аграрного сектору в технічних засобах вимірюється в сумі 250—280 млрд грн. [6; 7]. Порівняємо площу сільгоспугідь ФГ на кінець 2007 р. — 4199 тис. га з площею усіх сільськогосподарських підприємств 21047 тис. га, тобто частка ФГ становила 19,9%. Виходячи з цих показників, можна стверджувати, що технологічна потреба ФГ в технічних засобах вимірюється в сумі 50—56 млрд грн. Порівнюючи цю суму із 1,1 млрд грн. чистого прибутку, отриманого ФГ у 2007 р., можна стверджувати, що технічна переоснащеність ФГ за умови, що весь чистий прибуток буде використано для цього, потребує не менше 50 років.

Потрібно врахувати й те, що чистий прибуток є джерелом покриття й низки інших потреб ФГ (зокрема, відновлення родючості ґрунту, оскільки на сьогодні він критичний із-за надання переваг "комерційній" структурі сівозмін — соняшник, наприклад, займає понад 25% від усіх посівів при нормативах не більше 10%).

Не знайшло фермерство й належної підтримки з боку держави. Так, в 2007 році ФГ отримали за рахунок бюджетних дотацій 377985 тис. грн., тобто в розрахунку на одне господарство 8,7 тис. грн., у тому числі для розвитку тваринництва, відповідно, 21395 тис. грн. і — 493 грн. [9, с. 165]. Це не йде ні в яке порівняння із держаною підтримкою фермерів в країнах Заходу.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз дає можливість зробити наступний висновок.

Сектор ФГ у цілому є прибутковим і рентабельним. Але обсяги чистого прибутку і рівень рентабельності ФГ не відповідають потребам відтворення виробництва на інтенсивно-інноваційних засадах. Фермерство у цьому відношенні не виключення із всього підприємницького сектора, матеріально-технічна база якого кількісно і якісно погіршується. Так, енер-

гетична потужність сільськогосподарських підприємств у 2006 р. зменшилась в 2,5 раза порівняно з 1990 р. Така ж динаміка наявної кількості тракторів, комбайнів, кормозбиральної техніки. Навантаженість ріллі на трактор в Україні у 4—20 разів, а посівів зернових на комбайн у 4—8 разів більша, ніж у розвинутих країнах світу. Вітчизняні машини та обладнання відстають від світових на 2—3 покоління. Щорічні втрати зерна при збиранні оцінюються у 8—10 млрд грн., а по сільському господарству в цілому — 15—18 млрд грн., посилюються міграційні процеси. За кількістю та якістю технічних засобів, продуктивністю машин, екологічністю та безпечністю в роботі аграрна Україна стоїть значно нижче розвинутих країн світу [7].

Стрімкий розвиток продуктивних сил в сільському господарстві, впровадження досягнень НТП (щодо техніки і особливо технологій), об'єктивна необхідність відновлення й розвитку сільського господарства на інтенсивно-інноваційних засадах надають чиннику техніко-технологічної оснащеності і відповідно професіоналізму тих, хто її використовує (техніко-людська система), визначального значення. Цьому сприяють і такі зовнішні чинники як посилення конкуренції. Глобалізаційні процеси, зокрема вступ України до СОТ, об'єктивно будуть змушувати вітчизняних аграріїв, у т.ч. фермерів до посилення рівня технічної оснащеності, впровадження ними сучасного техніко-технологічного оснащення. Воно є пріоритетною умовою зростання продуктивності, ефективності і конкурентоспроможності усіх сільськогосподарських підприємств. Це питання є одним із найактуальніших щодо розвитку вітчизняного аграрного сектору економіки. Саме "масштаби та напрями розвитку аграрного виробництва, ефективність та конкурентоспроможність визначає матеріально-технічна база, особливо її активна частина — машини та обладнання" [7, с. 28].

Водночас вітчизняні науковці вже ставили питання про те, що більшість чинників, що впливають на ефективність сільгоспідприємств, можна успішно використовувати в підприємствах з достатньо великими розмірами і обсягами одержаної продукції. Як показують аналіз і розробки, великотоварні підприємства можуть повною мірою на 100 % використовувати чинники науково-технологічного процесу по всіх напрямках його складових: біологічних, технічних, технологічних, екологічних, економічних, соціальних, інформаційних. Водночас чинники цих складових науково-технічного про-

гресу в підприємствах середнього розміру можуть бути впроваджені на 40—50%, а в малих — на 15—20%. Ось чому саме великі підприємства повинні бути основою освоєння науково-технічного прогресу на майбутні роки в агропромислового комплексу. Використання досягнень науково-технічного прогресу через великотоварні підприємства повинно стати вирішальним чинником відродження та інтенсивного розвитку агропромислового комплексу [2].

Фермерство, як і інші сільськогосподарські підприємства, функціонує в однаковому зовнішньоекономічному середовищі. Але воно в 14 разів поступається усім іншим сільськогосподарським підприємствам за показником середнього розміру сільгоспуді. Близько 9/10 ФГ не мають можливості використовувати переваги великого землекористування. Вирішити цю проблему можна за рахунок зняття мораторію на продаж земельних паїв, розширення оренди землі, а також відповідної спеціалізації ФГ, їх кооперацією, корпоратизацією між собою і інтеграцією з підприємствами третьої сфери АПК.

Література:

1. Алтухов И.А., Шалин А.Е. Новый аграрный строй России. — Нижний Новгород. — ГИПП. — "Нижполиграф". — 1996. — 281 с.
2. Амбросов В.Я. Великотоварні підприємства як основа впровадження інновацій / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // Економіка АПК. — 2007. — № 6. — С. 15-19.
3. Горьовий В. Розвиток і сучасний стан функціонування фермерських господарств регіону // Економіка України. — 2007. — № 12. — С. 61—68.
4. Месель-Веселяк В.Я. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва // Економіка АПК. — 2005. — № 6. — С. 17—26.
5. Розвиток форм господарювання на селі / В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, М.Й. Малік та ін. — К.: Урожай. — 1993. — 376 с.
6. Саблук П.Т. Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання // Економіка АПК. — 2004. — № 6. — С. 3—8.
7. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення доходності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 19—37.
8. Статистичний збірник "Сільське господарство України": за 2006 рік. / Державний комітет статистики України. — К., 2007. — 367 с.
9. Статистичний збірник "Сільське господарство України": за 2007 рік. / Державний комітет статистики України. — К., 2008. — 391 с.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2009 р.